

Voor Anja

Iedere menselijke dwaasheid en tekortkoming, ieder menselijk falen, dient met mededogen te worden beschouwd, in het besef dat wij onze eigen dwaasheden en tekortkomingen, ons eigen falen voor ons zien.

Arthur Schopenhauer

Het komt erop aan hoe diep we in onszelf kijken. En als de lichten van de ziel zijn aangestoken, dan zijn we alles tegelijk: schuldig en onschuldig, lafaard en held, dwaas en wijze.

Arthur Schmitzler (in: De weg naar buiten)

Dat we onze instincten tegen het licht kunnen houden, in plaats van argeloos, omdat het nu eenmaal zo is, hun producten in ons bewustzijn te accepteren, daarmee zetten we de eerste stap op weg naar hun ontmanteling wanneer ze ons op het slechte pad dreigen te sturen.

Steven Pinker (in: Ons betere ik)

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	9
1 Wat is populisme?	17
2 Niet progressief, niet conservatief, maar regressief	29
3 Wij versus zij	45
4 ‘Hoor wie klopt daar, kinderen...’	57
5 Veiligheid als obsessie	71
6 Niet morgen, maar nu	81
7 ‘Hij lijkt op mij’	93
8 Boos? Of toch een ander gevoel?	111
9 Waarom (toch nog) ontevreden?	135
10 Meer smaken dan links	157
11 Van inzicht naar (enig) uitzicht	177
Slotwoord	206
Noten	211
Gratis online materialen	228
Dankwoord	229
Over de auteur	231

INLEIDING

Eind 2016 lunchte ik met een hoogleraar psychologie met wie ik al ruim 30 jaar bevriend ben. Donald Trump was toen net gekozen tot president van de VS en het gesprek kwam daarom als vanzelf op het onderwerp populisme. Nadat we elkaar bevestigd hadden in onze frustratie, vroeg mijn vriend me: ‘Waarom denk je dat Trump heeft gewonnen, Huub?’ Ik herinner me dat ik toen zes verschillende psychologische redenen noemde. Ik bedacht ze niet ter plekke, maar ik had ze in de aanloop naar de verkiezing ’s avonds in bed ‘bij elkaar geredeneerd/gefantaseerd’. In die periode lag ik elke avond in bed te piekeren en te woelen om de aantrekkingskracht van het populisme te kunnen begrijpen. Ik was blij met de vraag. Ik kon mijn hart luchten en tevens mijn theorie en verklaringen toetsen aan iemand die ik hoog had zitten. Toen ik mijn verklaringen benoemde, merkte ik aan de vragen die hij mij stelde, aan de feedback die hij mij gaf en vooral aan zijn non-verbale reacties, dat wat ik zei hem verraste en hem erg boeide. Dat had ik niet verwacht want voordat ik aan mijn betoog begon, dacht ik dat alles wat ik te berde bracht, platitudes en evidenties waren. Zeker voor een collega-psycholoog. Ik had niet het idee iets te hebben gezegd wat hij niet ook zelf had kunnen bedenken of al lang eerder bedacht zou hebben. Toen ik dezelfde avond weer in bed lag en de uitdrukking op zijn gezicht weer voor me zag – een en al interesse –, besloot ik een droom die ik al sinds mijn studietijd koester, te gaan realiseren: een boek schrijven over een politiek thema.

Tijdens mijn psychologiestudie moest je twee bijvakken – tegenwoordig minors genoemd – volgen buiten de hoofdrichting. Ik koos – naast sociologie – voor politicologie. Na de verplichte colleges

kregen wij, de circa zestig studenten die het vak volgden, als eindopdracht een essay te schrijven waarin we een publicatie van Joop den Uyl kritisch moesten becommentariëren. Ik was tijdens mijn psychologiestudie geen hoogvlieger en was het eerste (kritische) jaar ook maar net met de hakken over de sloot gegaan, maar hier gaf de positieve beoordeling van mijn essay mijn zelfvertrouwen plotseling een geweldige boost. Mijn hoogleraar vertelde me dat ik met mijn essay de studenten die politicologie als hoofdrichting hadden gekozen allemaal had afgetroefd. ‘Had ik niet beter politicologie kunnen gaan studeren?’ schoot de dagen erna regelmatig door mijn hoofd. Maar omdat ik mijn studie psychologie zó interessant vond dat ik soms het gevoel had dat ik de poort van het kennisparadijs was binnen gegaan – tijdens menig college had ik een euforisch gevoel, vergelijkbaar met het high van gelukzalige dronkenschap – kon ik de gedachte aan de overstap vrij snel van me afzetten. Ik herinner me dat ik toen nog wel dacht: ‘Wat zou het mooi zijn om als psycholoog ooit een artikel of boek te schrijven over een politiek thema waarmee ik mezelf en anderen kan verrassen!’ Ik was begin twintig, de tijd van grote dromen.

Na de lunch met de hoogleraar, inmiddels zeven jaar geleden, kwam deze droom die zich al ruim veertig jaar in een geheim hoekje op de zolder van mijn geheugen stil had gehouden, weer naar boven. Ik begon me in te lezen over populisme en er een archief over aan te leggen.

Tot maart 2023 had ik nog geen serieuze plannen, laat staan een datum om ook daadwerkelijk het boek te gaan schrijven, maar dat veranderde van de ene op de andere dag toen op 15 maart 2023 de BoerBurgerBeweging onverwacht de grootste partij werd bij de Provinciale Statenverkiezingen. Mijn zorgen van eind 2016, door de verkiezing van Donald Trump tot president van de VS, laaiden in alle hevigheid op. Als de BBB bij de volgende Tweede Kamerverkie-

zingen maar niet de grootste wordt! zo was mijn vrees. Want als deze partij samen gaat werken met de PVV, met FvD en JA21, en mogelijk ook met de VVD, dan wordt het een zeer machtig rechts blok dat de Nederlandse politiek gaat bepalen. Ik voelde toen plots de urgentie om het boek te gaan schrijven en anderhalve maand later – tijdens de meivakantie – zette ik de eerste regels voor dit boek op papier. Ik wist toen nog niet dat Wilders bij de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 een kwart van alle stemmen zou winnen en zo de grootste politieke partij van het land zou worden.

Nog meer dan eind 2016, toen ik dat gesprek had met een bevriende hoogleraar, ligt nu de democratie onder vuur. Populistische leiders bepalen, zowel in ons eigen land als erbuiten, in toenemende mate de verkiezingen en het beleid. Deze politieke ontwikkeling is zorgwekkend omdat populistten zich onbeschaamd vijandig uiten jegens mensen met een andere religie, etniciteit of ander gender. Kijk naar landen waar populistten aan de macht zijn en ze in naam van ‘het volk’ de status quo bedreigen: Hongarije, Slowakije, Turkije, Italië, en – tot voor kort – Polen. En dichterbij huis dreigt ook de populistische golf.

In Duitsland is de populistische AfD aan een enorme opmars bezig. ‘Als er nu verkiezingen zouden worden gehouden, dan zou deze partij na de CDU de grootste zijn’, zo berichtte de NOS 18 augustus 2023. Eind december 2023 staat in Frankrijk de partij van Marine Le Pen bovenaan in de peilingen en in Oostenrijk de FPÖ.

Ook bij onze Zuiderburen dreigt het gevaar van rechts. Luc Huyse, de *eminence grise* van de Vlaamse intellectuelen, zei begin 2023 in een interview de kans heel reëel te achten dat ultrarechts (lees: het populistische Vlaams Belang) en rechts een meerderheid krijgen in het parlement en dan zullen gaan samenwerken om vervolgens ongehinderd hun programma uit te voeren¹.

Het meest verontrustende nieuws komt uit het machtigste land ter wereld. Een jaar voor de verkiezingen heeft Trump in vijf van de zes *swing states* een voorsprong op Biden².

Hoe komt het dat wereldwijd populistische politieke partijen snel aan populariteit winnen? Hoe komt het dat politieke figuren die er geen moeite mee hebben om de sociale ongelijkheid te verergeren, juist ook de steun genieten van degenen die door hun ideeën en beleid het meest getroffen en benadeeld worden? Hoe komt het dat politici die vulgaire taal gebruiken en collega-politici beledigen het vertrouwen krijgen van veel kiezers?

Deze vragen houden me, zoals gezegd, al vele jaren bezig. In dit boek ga ik op zoek naar de geheimen achter het toenemende succes van het populistische geluid. Omdat psychologie mijn specialisme is, zoek ik – zoals ik het eerder deed in het gesprek met de bevriende hoogleraar – naar antwoorden vanuit mijn eigen discipline. Dat lijkt me gerechtvaardigd. Het maken van keuzes, inclusief het oprichten van een politieke partij en het stemmen op een politieke partij, is bij uitstek een aangelegenheid van de menselijke psyche. Wat een mens tot mens maakt – zijn verlangens, motieven, driften, angsten –, bepaalt de ideologie van de politicus én bepaalt welke cirkeltje de burger in het stemhokje uiteindelijk met het rode potlood het inkleurt. In dit boek zal ik gebruikmaken van het steeds maar groter wordende palet aan specialisaties binnen de psychologie. Ik zal met name tappen uit de goed gevulde kennisvaten van de ontwikkelingspsychologie, de economische psychologie, de psychogerontologie (mijn eigen afstudeerrichting), de biologische psychologie, de moraalpsychologie, de neuropsychologie, de klinische psychologie, de sociale psychologie en – voor dit boek het belangrijkste domein – de evolutionaire psychologie.

Om duidelijk te maken wat ik met het boek hoop te bereiken, maak ik nu een sprongetje naar de marketingpsychologie, de wetenschap

van het beïnvloeden van klanten. Als je als consument een supermarkt binnen loopt, zie je bijna overal eerst schappen met groente en fruit. De felle kleuren prikkelen je ogen en als je begint met het inslaan van verse en gezonde producten ben je eerder geneigd vervolgens ook ongezondere producten te kopen, die vaak winstgevender zijn. Mocht je pas in de supermarkt zelf beslissen wat je wilt gaan eten, dan doe je bij de entree met groente en fruit inspiratie op voor de bijpassende ingrediënten als jij daarna door de rest van de winkel loopt. De indeling van de winkels gaat vaak tegen de klok in. Dit zorgt ervoor dat je onbewust langzamer loopt en dus alle tijd hebt om producten in je kar of mandje te deponeren. Over alles is door een team van psychologen nagedacht. Als je de psychologische trucs van de supermarkt doorziet, kun je jezelf beter beschermen tegen de verleidingen die in de winkel overal op je wachten. Bijvoorbeeld door, – zoals ik tegenwoordig doe, mijn eigen zwakheden kennende, – vooraf een boodschappenlijstje te maken en me in de winkel daar strikt aan te houden.

In analogie hiermee hoop ik dat het ontrafelen van de geheimen van het populisme en het begrijpen van de aantrekkingskracht die voor velen uitgaat van het populisme ons in staat stelt ons er beter tegen te wapenen. Hierbij zie ik als belangrijk doel het kunnen behouden van, zoals Winston Churchill al zei, ‘de minst slechte bestuursvorm van alle bestuursvormen die we kennen, de democratie’.

Net als de Franse schrijver Georges Simenon heb ik als levensmotto: ‘niet oordelen maar proberen te begrijpen’. Ik heb mijn uiterste best gedaan om dit boek te schrijven met deze instelling. Ik hield mezelf voor dat ik alleen met een onbevooroordeelde of niet-vooringenomen blik het populisme zou kunnen doorgronden. Tegelijkertijd weet ik ook dat ik mezelf hiermee met een onmogelijke opgave opzadel. Tijdens mijn allereerste psychologiecollege maakte ik al ken-

nis met de zogenaamde *bevestigingsbias*, de cognitieve toestand die ieders blik en gedachten vertroebelt. De hoogleraar vertelde ons dat we heel goed zijn in het uitdagen van meningen en uitspraken van *andere* mensen, maar dat je die van *jezelf* automatisch gaat verdedigen en beschermen. ‘Hoe slimmer een mens is, hoe meer argumenten hij weet aan te voeren voor zijn eigen visie,’ voegde hij eraan toe. De Tsjechische schrijver Milan Kundera zei het bondig in dit aforisme: ‘Wat is een overtuiging? Dat is denken dat tot stilstand is gekomen.’³

De moraalpsycholoog Jonathan Haidt, die in hoofdstuk 10 een hoofdrol zal vervullen, wees er al op dat het vooral de eigen waarden en moraal zijn die ons verblinden voor het standpunt van de ander. Het is mij dan ook niet gelukt om aan de genoemde psychologische wetmatigheid te ontsnappen en beken daarom op voorhand dat ik op meerdere momenten – zelfs al in deze inleiding – mijn eigen opvattingen over het populisme (lees: afkeer) niet voor me heb kunnen houden en toch ben gaan oordelen. Ik bied de lezer, vooral de populisten onder hen, bij voorbaat mijn excuses aan.

Hoe is het boek opgebouwd? Wat mag de lezer verwachten?

In het eerste hoofdstuk zal ik proberen te omschrijven wat populisme is en hoe je het kunt herkennen. Het woord ‘proberen’ is bewust gekozen, want zoals ik zal laten zien, is het niet zo eenvoudig om populisme te definiëren.

In de zes hoofdstukken daarna zal ik de lens richten op de populistische politicus en zijn ideeën. Ik beschrijf hierin de zes psychologische redenen van aantrekkingskracht die ik tijdens de lunch met de hoogleraar naar voren bracht. In de literatuur over populisme wordt dit ook wel de aanbodkant genoemd.

Hoofdstuk acht en negen zijn gewijd aan de vraagkant. Wie stemt er op populistische partijen? Wat beweegt deze kiezers? Wat zijn

hun profielen? Ja, meervoud. Toen we tien jaar geleden een auto kochten, gingen we met het oog op het klimaat op zoek naar de zuinigste auto die er op de markt was en kwamen zo uit bij de Suzuki Celerio. Een ander heeft dezelfde auto mogelijk gekocht vanwege de lage prijs, een derde omdat je er overal gemakkelijk mee kunt parkeren, bij een vierde gaf de hoge inruilwaarde mogelijk de doorslag, enzovoorts. Net als bij de aanschaf van een auto zijn de motieven om op een bepaalde partij te stemmen heel divers.

In hoofdstuk tien komen de aanbod- en vraagzijde – die overigens niet altijd goed te scheiden zijn – weer bij elkaar als ik de moraal van het populisme bespreek. De vraag die dan centraal staat is deze: wat zijn de ethische fundamenten die ten grondslag liggen aan de ideologie van het populisme? Ik beloof je: dit is een interessant hoofdstuk. (Nee, denk nu niet dat ik mezelf nu op de borst zit te kloppen: de inhoud van het hoofdstuk is voor het grootste deel niet aan mijn brein ontsproten, maar aan dat van de zojuist genoemde Jonathan Haidt).

In het slothoofdstuk zal ik, op basis van de inzichten eerder in dit boek, proberen enige tips aan te reiken om het populisme te bestrijden. Hier geef ik nu op voorhand een disclaimer: verwacht van dit hoofdstuk niet te veel. Ik hoop dat het lezen van dit boek ertoe bijdraagt dat de lezer meer inzicht krijgt in het geheim van de toenemende populariteit van het populisme en dat hij/zij zelf op ideeën komt om het tij te keren. Kort gezegd, ik hoop dat begrijpen zorgt voor meer grip.

Om mijn betoog te verlevendigen zal ik vaak ervaringen uit mijn eigen leven beschrijven. Ik realiseer me dat ik hierbij een groot risico neem, want zoals mijn lievelingsfilosoof Montaigne in zijn *Essays* schreef: ‘Al met al kan niemand over zichzelf praten zonder schade te lijden: zelfkritiek wordt altijd geloofd, eigen roem nooit.’

In het boek zul je ook de nodige citaten aantreffen. Niet alleen van populistische politici, maar ook van politicologen, psychologen, filosofen, journalisten en kiezers. Ik doe het om de reden die Montaigne in zijn *Essays* zo verwoordde: ‘Want wat ik zelf niet zo goed kan zeggen omdat mijn taal of mijn verstand daar te zwak voor is, laat ik anderen zeggen.’⁴

TILBURG, 7 JANUARI 2024